

ADABIY TIL VA SHEVALARNING O'ZARO MUNOSABATI

Samarqand davlat universiteti Kattaqo'rg'on filiali Pedagogika va tillarni o'qitish fakulteti FT21_13-guruh talabalari

Abdusoliyeva Shahnoza

Musayeva Lobar

Jumanova Mohichehra

Ilmiy rahbar: Soyipova Dilobar

Annotatsiya

Ushbu maqolada adabiy til, uning bugungi kundagi o'rnini, rivojlanishi, va shuning bilan birga adabiy tilning shevalar bilan aloqasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: adabiy til, sheva, milliy til, badiiy asar tili, aloqa, lingvistik jihat, lisoniy hodisa, nutqiy hodisa.

Adabiy til — muayyan umumxalq tilining qayta ishlangan va me'yorlashtirilgan, mazkur tilda so'zlashuvchi xalqning madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi shakli. "Qayta ishlangan" tushunchasi nisbiy (tarixan turli davrlarda, turli xalqlarda adabiy til o'zgarib turgan). Hatto ayrim bir xalqqa ham adabiy til turli davrda turlicha bo'lgan (masalan, qadimgi turkiy adabiy til, hozirgi o'zbek adabiy tili). Ba'zi davrlarda bir xalq uchun boshqa bir xalq tili adabiy til vazifasini o'tagan. Masalan, fors va turkiylar uchun mumtoz arab tili, yaponlar uchun mumtoz xitoy tili; ba'zi Yevropa xalqlari uchun lotin tili va boshqalar. Adabiy tilning ikki — og'zaki va yozma ko'rinishi mavjud. Har qanday adabiy til xalq og'zaki nutqi asosida shakllanib, shu xalq tiliga xos shevalarni umumlashtiradi va barcha sheva vakillari uchun tushunarli shakl oladi. Rivojlangan adabiy tilsiz boy madaniyatga ega xalq bo'lishi mumkin emas. Shu ma'noda adabiy til jamiyatning dolzarb muammolaridan hisoblanadi.

Adabiy til deganda ba'zan uni turli ko'rinishlari bilan qorishtirib yuboradilar. Xususan, yozma adabiy til va og'zaki adabiy til hamda badiiy adabiyot tili bilan adabiy tilni ayni bir deb bo'lmaydi. Adabiy til o'z mezonlarini egallagan shu tilda so'zlashuvchilar barchasi uchun birdek. U ham yozma, ham og'zaki shakllarda amalda qo'llanadi. Badiiy asar tili ham adabiy til me'yorlariga bo'ysunsada, ko'plab xususiylik hamda umum e'tirof etmagan jihatlarni o'zida mujassamlashtiradi. Turli xalqlarda hamma davrlarda ham adabiy til bilan badiiy asar tili bir taxlitda bo'lmagan. Adabiy til bilan milliy til o'rtasida ham farq bor. Milliy til shu tilning egasi bo'lgan xalq millat bo'lib shakllanganda yuzaga keladi. Milliy til adabiy til vazifasini o'taydi, lekin har qanday adabiy til darhol milliy tilga aylana olmaydi. Adabiy til bilan shevalar o'rtasidagi munosabat alohida muammoni tashkil etadi. Shevalar tarixan qanchalik

barqaror bo'lsa, adabiy til uchun shevalarning vakillarini lingvistik nuqtai nazardan umumlashtirish shunchalik murakkablashadi.

Hozirgi kunda ko'pgina mamlakatlar (masalan, Italiya, Indoneziya va boshqalar)da shevalar adabiy til bilan teng suratda qo'llanmoqda. Adabiy til tushunchasi odatda til uslublari tushunchasi bilan bog'lanadi. Ammo bu bog'lanish bir tomonlama. Chunki til uslubiyatlarining o'zi adabiy til ko'rinishlari hisoblanadi. Ular tarixan shakllangan, muayyan belgilar majmuidan iborat bo'ladi. Mazkur belgilarning bir qismi boshqa uslublarda takrorlanishi mumkin. Lekin, bu takroriy belgilarning ma'lum shaklda birikishi va vazifasining o'ziga xosligi bir uslubning ikkinchi uslubdan farqini belgilaydi. O'zbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi (1989) o'zbek adabiy til rivojini ta'minlovchi muhim voqea bo'ldi. O'zbek adabiy tili turli xalqlar adabiy tili rivojlanish tajribasi asosida yanada rivojlanib bormoqda.

Bugungi kunda tilshunoslikda "til" tushunchasining aniq ta'rifi yo'q. Bunga sabab — turli xalqlarda, turli davlatlarda, umuman odamlar orasida til har xil tushuniladi, jahon tilshunosligida qabul qilingan tillarning chegaralari turli mezonlar asosida belgilangan va aniq ilmiy omillarga asoslanmagan. Ko'pchilik tilshunoslar bugungi kunda tilni siyosiy hodisa deb biladi. Ya'ni muayyan til ma'lum siyosiy chegaralar ichida shakllanadi va uning atrofdagi qardosh til-shevalardan farqi biologik emas, siyosiy bo'ladi. Bu haqida birinchi bo'lib amerikalik germanist Maks Vaynrayx 1945-yili Yahudiy ilmiy institutining NyuYorkda bo'lib o'tgan XIX xalqaro konferensiyasida hazilomuz aytib o'tgan edi. "Til armiyasi va floti bor shevadir", degandi u. Uning bu ta'rifi bugun ham eslab turiladi. Shu bois ba'zi davlatlarda bir-biridan ancha uzoqlashib, o'zaro tushunarsiz bo'lib qolgan shevalar jamlanmasi yagona til deb hisoblanadi, ba'zi joylarda esa, aksincha, bir-biridan farq qilmaydigan tillar alohida til hisoblanadi. Bu holat tilshunoslikda "til — sheva" muammosini keltirib chiqargan. Ya'ni til bilan sheva o'rtasida aniq chegara, ularni farqlovchi aniq ilmiy mezonlar yo'q.

Milliy (umumxalq) til, adabiy til va shevalar Qayerda yashashidan qat'iy nazar o'zbek millatiga mansub barcha odamlar tomonidan ishlatiladigan til milliy (umumxalq) o'zbek tili deb yuritiladi. Milliy til o'z tarkibiga sheva, so'zlashuv nutqi, jargonlar, vulgarizm (so'kish, qarg'ish so'zlari), varvarizm (tilda o'rinsiz ishlatilgan chet so'zlar) kabi guruh so'zlarni qamrab oladi.

Milliy tilning ma'lum qoidalariga bo'ysundirilgan, muayyan qolipga solingan, olimlar, san'atkorlar, mutaxassislar tomonidan ishlov berilgan, doim silliqlashtirilib, mukammallashtirilib boriladigan shakli adabiy til deb ataladi. Adabiy til shu tilda gaplashuvchilarning barchasi uchun tushunarli bo'lish zarurati adabiy tilning yaratilishiga sabab bo'lgan. Milliy o'zbek tilida shevalarning ko'pligi adabiy tilga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirgan. Ayrim tillarda (misol uchun, fin tilida) shevalar kam bo'lgani uchun adabiy tilga ehtiyoj yo'q. Rasmiy hujjatlar, badiiy va ilmiy

adabiyot, vaqti matbuot adabiy tilda yaratiladi, ommaviy axborot vositalari adabiy tilda ish ko'radi.

Sheva bir millatga mansub bo'lib, lekin turli hududlarda yashaydigan odamlar tomonidan ishlatiladigan milliy til ko'rinishidir. Sheva adabiy tildan fonetik (ya'ni tovush), leksik (ya'ni so'z) va grammatik (ya'ni qo'shimchalar va gap qurilishi) jihatdan farq qiladi. Xalq shevalarining faqat og'zaki shakli mavjud. Shevalarning bir-biriga yaqin bo'lgan guruhlar lahja deb ataladi (dialekt so'zi sheva va lahja tushunchalarini birgalikda ifodalaydi). O'zbek milliy tili tarkibida uchta lahja bor:

Qarluq lahjasi (janubiy-sharqiy guruh).

Qipchoq lahjasi (janubiy-g'arbiy guruh).

O'g'uz lahjasi (shimoliy-g'arbiy guruh).

Qarluq lahjasi asosan shahar shevalarini o'z ichiga oladi (Toshkent, Andijon, Farg'ona, Samarqand, Buxoro, Qarshi). Bu shevalarning muhim fonetik va morfologik belgilari quyidagilar: so'z oxiridagi k tovushi y tarzida aytiladi: elak – elay, terak – teray; o lashish yuz beradi: aka – oka, nahor – nohor; bu lahjada qaratqich kelishigining qo'shimchasi yo'q bo'lib, uning o'rniga ham tushum kelishigi qo'shimchasi -ni ishlatiladi: ukamni(ng) daftari.

Qipchoq lahjasi shevalari O'zbekistonning hamma viloyatlarida mavjud, ular asosan qishloqlarda tarqalgan (Samarqand, Jizzax, Surxondaryo, Qoraqalpog'iston, Shimoliy Xorazm viloyatlari, Turkmanistonning Toshovuz viloyati shevalari). Belgilari quyidagilar:

y o'rniga j ishlatiladi: yo'l – jo'l, yo'q – jo'q;

g' o'rniga v ishlatiladi: tog' – tov, sog' – sov va b.;

k, q tushiriladi: quri(q), sari(q).

O'g'uz lahjasi Janubiy Xorazmdagi (Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp, Qo'shko'pir, Shovot tumanlari) bir qancha shevalarni o'z ichiga oladi. Belgilari: unlilar qisqa va cho'ziq aytiladi: at (hayvon), aad (ism); t tovushi d, k esa g tarzida aytiladi: tog' – dog', keldi – galdi; -ning qo'shimchasi -ing tarzida, -ga qo'shimchasi esa -a, -na tarzida aytiladi: yoringa – yorima.

Hozirgi o'zbek adabiy tili uchun qarluq lahjasiga kiradigan Farg'ona-Toshkent shevalari asos qilib olingan. Olimlarning fikricha, Toshkent shevasi fonetik jihatdan, Farg'ona shevasi morfologik jihatdan adabiy tilga asos bo'lgan. Umuman olganda, adabiy til barcha shevalarga tayanadi. Shevalarning o'ziga xos xususiyatlari adabiy tilning ta'siri bilan asta-sekin zaiflashadi va yo'qola boradi. So'zlashuv tilidagi so'z va grammatik shakllar barcha shevalarda qo'llanadigan, lekin adabiy tildan boshqacha tarzda shakllangan birliklardir: kelsa – kesa, bo'lsa – bo'sa, olib kel – opkel.

Vulgarizmlar tilda mavjud bo'lgan so'kish va qarg'ish so'zlaridir: haromi, qiztaloq, yer yutkur, oqpadar va b.

Varvarizmlar tilda o'rinsiz ishlatiladigan chet so'zlar: uspet qilolmadim, papasha, mamasha, nastroeniem yaxshi, znachit, tak, vau, yess va b.

Jargonizmlar ayrim guruh kishilar tomonidan ishlatiladigan yashirin ma'noli so'zlardir: mullajiring, loy soqqa, qurug'i (barchasi pul ma'nosida).

Xulosa

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, adabiy til va shevalar o'zaro chambarchas bog'liqdir. Ularni alohida yo'nalish sifatida o'rganishning o'zi xato deb o'ylaymiz. Chunki adabiy til ham shevalardan boyidi va to'yinadi. XX asrning 20-yillari boshida respublikamizda bo'lib o'tgan Til va imlo qurultoyida nutq so'zlagan olim masalaga quyidagicha yondashgan edi: "Tilimizdagi so'z boyligi, ishtiqoq kengligi, qoida tugalligi, sarf- nahv ingichlari boshqa sharq tillaridan qolishmas. Bu to'g'rida fors tillarini butunlay keyinga qoldiradir". Abdurauf Fitrat boshqa tillarni kamsitmagan holda o'z tilining sofligi va boyligi uchun kurashgan.

Shevani ham o'rganish uchun adabiy til muhim buning sababi shevadagi so'zning adabiy tildagi muqobilini bilish kerakligidadir. So'zning ma'nosini anglagandan so'ng shevadagi muqobili bilan qiyoslab o'rganiladi. Adabiy til va shevalarni o'rganishda varvarizm, vulgarizmlarning ham o'rni katta. Chunki yozma nutqni ham, og'zaki nutqni ham yuzaga chiqaruvchi, ta'sirchanligini oshiruvchi omillardan biri hisoblanadi. Shuning uchun ular ajralmas tushunchalardir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M.A.Hamroyev. "O'zbek tilidan ma'ruzalar majmuasi"
2. A.Nurmonov, N.Mahmudov, A. Sobirov, Sh. Yusupova. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T., <<A.Qodiriy nomidagi xalq merosi>>, 2003.
3. A.Nurmonov, A. Sobirov, Sh. Yusupova. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T., "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2002.
4. SayfullayevaR.R., MengliyevB.R., BoqiyevaG.H., QurbonovaM.M., YunusovaZ.Q., AbuzalovaM.Q. HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI, TOSHKENT-2010.